

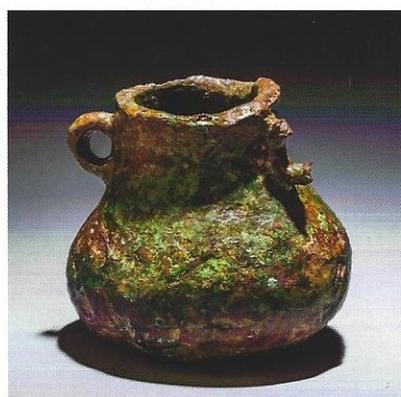
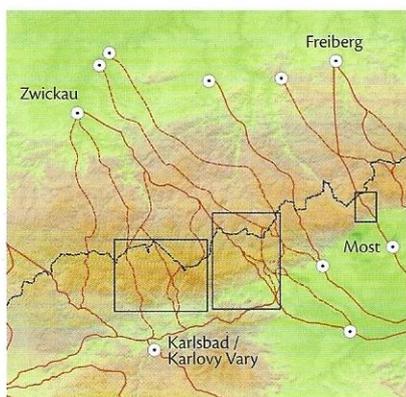
Bergbau und Mobilität im Mittelalter Hornictví a mobilita ve středověku

Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Fallstudien
zum (über-)regionalen Kultur- und Technologietransfer
zwischen Montanrevieren

Archeologické, historické a přírodovědné případové studie
k (nad)regionálnímu kulturnímu a technologickému transferu
mezi hornickými revíry

von Christiane Hemker

Mit Beiträgen von Lena Asrih, Silvio Bock, Ivonne Burghardt,
Marcel Burghardt, Klaus Cappenberg, Kryštof Derner, Georg Drechsler,
Johannes Groß, Gisela Grupe, Petr Hlaváček, Yves Hoffmann,
Bettina Jungklaus, Anja Kaltoven, Christoph Lobinger, Michael Marx,
Cornelia Pönitz, Christine Splissgart und Martin Volf

Das tschechisch-deutsche Interreg VA-Projekt „Archiv-Net“ untersucht in einer Pilotstudie die Rolle des mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Bergbaus hinsichtlich überregionaler Austausch- und Migrationserscheinungen. Bei den seit 2012 im gesamten Erzgebirgsraum durchgeführten montanarchäologischen, -historischen und naturwissenschaftlichen Untersuchungen werden mitunter Befunde und Funde angetroffen, die auf einen regen Kultur- und Technologietransfer zwischen regionalen und europäischen Montanrevieren sowie bedeutenden städtischen Handelszentren während dieser Zeit schließen lassen. Die in diesem Band vorgelegten Fallstudien zeigen, dass dem Phänomen mit unterschiedlichen methodischen Ansätzen näherzukommen ist.

Česko-německý projekt „Archiv-Net“, realizovaný v programu Interreg VA, se v pilotní studii zabývá výzkumem role středověkého a raně novověkého hornictví v rámci nadregionální výměny a migrace. Od roku 2012 probíhá v celé krušnohorské oblasti rozsáhlý montánně archeologický, montánně historický a přírodovědný výzkum, jehož výsledky dokládají, že mezi hornickými revíry i městskými obchodními centry probíhala v této době v lokálním i celoevropském měřítku čilá výměna. Případové studie shromážděné v této publikaci prezentují různé metodické přístupy k tomuto fenoménu.

ISBN 978-3-943770-56-8
ISSN 0863-7687

CHRISTINE SPLISSGART

- Archäobotanik – Grundlagen und Aspekte zu Waldnutzung,
Handel und Mobilität im Erzgebirge in Mittelalter und
Früher Neuzeit 159
- Archeobotanika – Základní poznatky a aspekty bádání
k tématu využívání lesů, obchod a mobilita v Krušnohoří
ve středověku a raném novověku** 163

KLAUS CAPPENBERG UND JOHANNES GROSS

- Böhmisches Silber im Osterzgebirge oder Eulen
nach Athen tragen? Überlegungen zum Fund
eines Prager Groschens aus der Regierungszeit
König Wenzels II. nahe Dippoldiswalde 165
- České stříbro ve východním Krušnohoří neboli nosit
dříví do lesa? Úvahy k nálezu pražského groše z doby
vlády Václava II. v okolí Dippoldiswalde** 169

CHRISTIANE HEMKER, IVONNE BURGHARDT,

SILVIO BOCK UND BETTINA JUNGCLAUS

- In Annaberg zu Tode gekommen – Der Mord an
dem Nürnberger Johann Wengenmair im Jahre 1514 171
- V Annabergu čekala smrt – Vražda Johanna
Wengenmaira z Norimberku v roce 1514** 182

Anhang / Příloha

- Autorenverzeichnis / *Seznam autorů* 185
- Abbildungsnachweis / *Seznam vyobrazení* 186

* Beitrag als Zusammenfassung

Zum Geleit

Seit 2008 ist der mittelalterliche Bergbau ein besonderer Forschungsschwerpunkt der sächsischen Landesarchäologie. Die langjährigen wissenschaftlichen Untersuchungen der archäologischen Relikte, aber auch der schriftlichen Dokumente, haben immer wieder aufgezeigt, dass ein reger Austausch zwischen den europäischen mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Montanrevieren sowie bedeutenden städtischen Handelszentren bestand. Detailliertere Untersuchungen zu diesem Phänomen sind in der bisherigen Montangeschichtsforschung nur sehr vereinzelt unternommen worden. Das von der Europäischen Union finanzierte Projekt „Archiv-Net“ hat sich dieser Fragestellung daher intensiv mit dem Thema „Bergbau, überregionaler Austausch und Migration“ gewidmet.

Dabei müssen eine Vielzahl verschiedenster Aspekte berücksichtigt werden. Zu nennen sind hier beispielsweise wirtschaftliche- und sozialgeschichtliche Fragestellungen oder die Untersuchung technologischer Entwicklungen. Dementsprechend ist eine interdisziplinäre Vorgehensweise unerlässlich. Das spiegelt sich auch in den thematisch vielfältigen Beiträgen des vorliegenden Bandes wider. Archäologen, Historiker und Anthropologen, teilweise als sich interdisziplinär ergänzende Autorentteams, stellen dabei diesbezügliche mögliche Forschungsansätze und erste Ergebnisse vor.

So befassen sich einige Beiträge mit dem Zusammenhang von ersten Bergbauaktivitäten und der Besiedlung des sächsischen und böhmischen Erzgebirges. Folgerichtig stehen der von einem *Bergeschrey* ausgelösten Massenmigration aber auch die Fragen zur individuellen Mobilität gegenüber. Besonders die Untersuchungen mittelalterlicher Bestattungen aus erzgebirgischen Städten bieten diesbezüglich großes Potenzial, etwa durch die Ana-

lyse der Strontium-, Sauerstoff- und Bleisotopen. Über prosopografische Untersuchungen anhand von Schriftquellen können weiterführende wesentliche Erkenntnisse zur Herkunft einzelner Akteure im erzgebirgischen Montanwesen und deren überregionale Netzwerke gewonnen werden.

Damit verbunden ist auch ein mit dem Bergbau eng zusammenhängender Technologie- und Kulturtransfer. Ersteres wird exemplarisch an einem imposanten Kehrrad aus Bad Schlema demonstriert. Stellvertretend für eine frühneuzeitliche Bergstadt werden am Beispiel der erzgebirgischen Stadt Annaberg die weitreichenden überregionalen Handelsbeziehungen und der damit einhergehende kulturelle Austausch dargestellt. Schriftliche Quellen und archäologisches Fundmaterial werden hier – wie beispielsweise auch im Zusammenhang mit der bedeutenden Bergstadt Freiberg – ausgewertet, um mögliche Handelswege und -waren aufzuzeigen.

Das tschechische und das sächsische Erzgebirge bilden eine gemeinsame archäologisch-historische Kulturlandschaft. Eine grenzübergreifende Erforschung des historischen Bergbaus sowie der montanarchäologischen Relikte ist als Grundlage für zukünftige vergleichbare Forschungsvorhaben unerlässlich.

Ich danke allen Beteiligten, besonders der Projektleiterin Christiane Hemker und Ivonne Burghardt, die als Historikerin das Projekt stellvertretend wesentlich geformt und begleitet hat, sowie allen Autorinnen und Autoren, die zum Gelingen dieses Bandes beigetragen haben.

Dresden, im Februar 2020
Regina Smolnik, Landesarchäologin

Předmluva

Od roku 2008 je středověké hornictví jedním z těžišť výzkumné činnosti saské zemské archeologie. Při zkoumání archeologických nálezů a písemných dokumentů se již dlouhou dobu ukazuje, že mezi hornickými revíry i městskými obchodními centry v Evropě středověku a raného novověku probíhala čilá výměna. V rámci dosavadního bádání k dějinám hornictví však tento fenomén zůstával víceméně nepovšimnut, podrobnější studie existují jen sporadicky. Tuto mezeru měl zaplnit projekt „Archiv-Net“, financovaný Evropskou unií, který se intenzivně věnoval tématu „Hornictví, nadregionální výměna a migrace“.

Při takto formulovaném výzkumném záměru je třeba zohlednit řadu nejrůznějších aspektů, v první řadě z oblasti hospodářských a sociálních dějin či historie technologického vývoje, proto je nezbytným předpokladem interdisciplinární přístup. Příspěvky v předkládané publikaci tuto mezioborovou spolupráci příkladně reflektují: archeologové, historikové a kolektivy autorů obou disciplín zde prezentují možné perspektivy a badatelská východiska i první výsledky své práce.

Několik příspěvků zkoumá souvislosti mezi prvními hornickými aktivitami a osídlením Krušných hor na české i saské straně. V centru zájmu stojí vedle masové migrace v důsledku tzv. „volání hor“ (*Berggeschrey*) i otázky individuální mobility. Cenné poznatky a potenciál pro další výzkum přináší např. rekognoskace středověkých pohřebišť krušnohorských měst, především analýza izotopů stroncia, kyslíku a olova. Rovněž prosopografický výzkum poskytuje na základě studia písemných pramenů

další klíčové informace k původu jednotlivých aktérů krušnohorského hornictví a jejich nadregionálním vazbám.

Dalším aspektem této problematiky je i technologický a kulturní transfer, úzce spjatý s rozvojem hornictví. Jednou z impozantních památek dokládajících tuto nadregionální výměnu je například vratné vodní kolo z Bad Schlema. Dalekosáhlé obchodní styky a s nimi související kulturní transfer probíhající mezi horními městy raného novověku exemplárně přibližuje příklad krušnohorského Annabergu. Poznatky získané studiem písemných pramenů a archeologických nálezů slouží podobně jako v případě významného horního města Freiberg k rekonstrukci možného průběhu obchodních cest i vyváženého a dováženého zboží.

České a saské Krušnohoří tvoří dohromady jednu archeologicko-historickou kulturní krajinu, proto je společný přeshraniční výzkum historického hornictví a montánně archeologických reliktnů nezbytným předpokladem pro další podobné badatelské aktivity v budoucnu.

Poděkování patří všem zúčastněným, v první řadě vedoucí projektu Christiane Hemker a historičce Ivonne Burghardt, která projekt výrazně formovala a po celou dobu odborně doprovázela, jakož i všem autorům a autorkám, díky nimž mohla tato publikace vyjít.

Drážďany, únor 2020

Regina Smolnik, zemská archeoložka

Vorwort

Das Erzgebirge ist seit Jahrhunderten eines der bedeutendsten Bergbaugebiete Europas. Der Bergbau verbindet dort seit über 800 Jahren die Menschen aus verschiedenen sozialen und kulturellen Kreisen miteinander. Die Edelmetallgewinnung hat Bergleute, Händler und Kaufleute, Handwerker und technische Spezialisten in die sächsischen und böhmischen Bergstädte gelockt. Die kulturellen Einflüsse und technischen Innovationen, die diese Menschen mitgebracht haben, sind über eine Vielzahl überlieferter Sachzeugen dokumentiert. Hierzu zählen archäologisches Fundmaterial, schriftliche Quellen und volkskundliche Objekte, die damit ein großes Aussagepotenzial in sich bergen.

Nach Beendigung der erfolgreichen ArchaeoMontan-Projekte startete das Landesamt für Archäologie Sachsen im Oktober 2018 mit dem Projekt „Archiv-Net. Grenzübergreifende Vernetzung von kulturhistorischen Sammlungen in Sachsen und Böhmen“ ein weiteres deutsch-tschechisches Projekt, das sich dem mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Bergbau im Erzgebirgsraum widmete. Das Projekt hatte eine Laufzeit von zwei Jahren und wurde durch den Europäischen Fonds für regionale Entwicklung im Rahmen des Kooperationsprogramms zur Förderung der grenzübergreifenden Zusammenarbeit zwischen dem Freistaat Sachsen und der Tschechischen Republik 2014–2020 gefördert. Als Leadpartner fungierte wiederum das Landesamt für Archäologie Sachsen, das das Projekt „Archiv-Net“ gemeinsam mit dem Archäologischen Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Prag, als Kooperationspartner umsetzte.

Ein wesentliches Ziel des Projektes bestand darin, kulturhistorische Sammlungen und Archive mit bergbaurelevanten Objekten oder Schriftgut aus dem sächsisch-böhmischen Erzgebirgsraum hinsichtlich ihrer Zugangs- und Nutzungsmöglichkeiten zu evaluieren. Auf dieser Grundlage sollen bilinguale Medien künftig Forschern und Interessierten den Zugang und die Nutzung solcher Sammlungen und Archive erleichtern. Bis heute erschweren häufig sprachliche Barrieren die Bearbeitung einzelner

Aspekte der eng verflochtenen Vergangenheit des sächsisch-böhmischen Erzgebirges.

Um das Aussagepotenzial solcher kulturhistorischen Sammlungen für zukünftige montanarchäologische und -historische Forschungen aufzuzeigen, wurden daher im Rahmen einer wissenschaftlichen Pilotstudie verschiedenste Aspekte und Ausprägungen überregionaler Einflüsse auf sächsische und böhmische Bergbauzentren während des Mittelalters und der Frühen Neuzeit untersucht. Dabei gingen Historiker, Archäologen, Anthropologen und Archäobotaniker in Zusammenarbeit mit Wissenschaftlern weiterer Forschungsdisziplinen u. a. der Frage nach, woher die mit dem Bergbau befassten Menschen ursprünglich kamen, welche technischen Innovationen sie mitbrachten und welche Auswirkungen dies auf die Wirtschafts-, Bevölkerungs- und Kulturgeschichte des Erzgebirges hatte. Denn bislang gibt es nur wenige Untersuchungen zur Rolle des Bergbaus bei überregionalen Austausch- und Migrationserscheinungen. So wurde in der Pilotstudie der Ansatz gewählt, sich dem Phänomen mithilfe von ausgewählten Fallstudien mit unterschiedlichen Methoden zu nähern.

Mit diesem Band werden nunmehr die Ergebnisse der Fallstudien bzw. die daraus resultierenden Erkenntnisse und Fragestellungen vorgelegt. Er erscheint unter dem Label ArchaeoMontan als Band 73 der Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen und ist bereits die siebente in einer Reihe von Monografien, die im Rahmen erfolgreicher deutsch-tschechischer Montanprojekte des Landesamtes für Archäologie Sachsen entstanden sind. Die Produktion des Bandes lag in den Händen des sächsischen Teams von „Archiv-Net“ und hier federführend in denen der stellvertretenden Projektleiterin Ivonne Burghardt, der ich zu allergrößtem Dank verpflichtet bin. Sehr herzlich möchte ich mich bei Jan Mařík, dem Direktor des Archäologischen Institutes der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik in Prag, sowie Kryštof Derner als stellvertretenden Leiter des tschechischen „Archiv-Net“-Teams für die wie

immer sehr gute, intensive und erfolgreiche Zusammenarbeit bedanken. In diesen Dank eingeschlossen sind alle tschechischen und deutschen Autorinnen und Autoren, die mit ihren Beiträgen maßgeblich am Zustandekommen dieses Bandes beteiligt waren.

Christoph Lobinger, Kryštof Derner und Martina Wegner danke ich herzlich für ihre redaktionellen Arbeiten an den Manuskripten der Autoren. Marketa Ederová und Kryštof Derner danke ich besonders für ihre bewährte Übersetzung der tschechischen bzw. deutschen Texte und Grit Neubauer für

die Verwaltung der Produktion des Bandes. Susanne Kubenz danke ich sehr herzlich für die bewährte und sorgfältige redaktionelle Bearbeitung des Manuskriptes bis zur Druckvorlage. Der Landesarchäologin Regina Smolnik möchte ich ganz besonders für die Herausgabe des Bandes sowie für ihre engagierte Unterstützung des „Archiv-Net“-Projektes danken.

*Dresden, im Februar 2020
Christiane Hemker, Projektleiterin*

Úvodem

Krušné Hory jsou už po staletí jedním z nejvýznamnějších hornických regionů v Evropě. Hornictví zde spojovalo více než 800 let příslušníky nejrůznějších sociálních a kulturních vrstev. Těžba drahých kovů přilákala do saských i českých horních měst horníky, obchodníky a kupce, řemeslníky a technické specialisty. O kulturních vlivech a technických inovacích, které sem přišly spolu s nimi, svědčí řada dokladů – například archeologických nálezů, písemných pramenů a etnografických objektů, které v sobě skrývají velký výpovědní potenciál.

Po ukončení úspěšných projektů ArcheoMontan zahájil Saský zemský úřad pro archeologii v říjnu 2018 projekt „Archiv-Net. Přeshraniční propojení kulturně historických sbírek v Sasku a Čechách“, další česko-německý projekt věnovaný středověkému a raně novověkému hornictví v krušnohorské oblasti. Projekt trval dva roky a byl finančně podpořen Evropským fondem pro regionální rozvoj v rámci kooperačního programu na podporu přeshraniční spolupráce mezi Českou republikou a Svobodným státem Sasko 2014–2020. Hlavním partnerem projektu byl opět Saský zemský úřad pro archeologii, který spolu s Archeologickým ústavem Akademie věd České republiky v Praze jako kooperačním partnerem projekt „Archiv-Net“ realizoval.

Hlavním cílem projektu bylo vyhodnotit uživatelský potenciál kulturně historických sbírek a archivů s předměty a písemnostmi z česko-saského Krušnohoří, přínosnými pro výzkum hornictví. Dvojjazyčně publikované výstupy a mediální prezentace by měly v budoucnu badatelům i zájemcům z řad laické veřejnosti usnadnit přístup k fondům těchto sbírek a archivů. Překážkou zpracování jednotlivých aspektů úzce propojené historie obou částí česko-saského Krušnohoří je totiž dodnes právě jazyková bariéra.

Ukázat výpovědní potenciál těchto kulturně historických sbírek a možnosti jejich využití pro budoucí montánně archeologický a historický výzkum měla právě odborná pilotní studie, v jejímž rámci byly zkoumány nejrůznější aspekty a podoby nadregionálních vlivů na česká a saská hornická střediska ve středověku a raném novověku. Historikové, archeologové, antropologové a archeobotanici ve

spolupráci s badateli dalších vědních disciplín se zabývali například otázkou, odkud lidé věnující se hornictví vlastně původně přišli, jaké technické inovace s sebou přinesli a jaký dopad to mělo na hospodářský, demografický a kulturní vývoj Krušných hor. Odborná díla zabývající se úlohou hornictví při nadregionální výměně a migraci totiž dosud chybí. Přístup zvolený v pilotní studii, totiž kombinace různých metod, přispívá k utvoření ucelené představy o tomto fenoménu.

Tato publikace představuje výsledky případových studií a poznatky i další otázky z nich vyplývající. Vychází pod značkou ArchaeoMontan jako sedmý svazek ediční řady „Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen“ a je již sedmou monografií publikovanou v rámci úspěšných česko-německých projektů k montánní tematice realizovaných Saským zemským úřadem pro archeologii. O publikaci se zasloužil saský tým projektu „Archiv-Net“ vedený zástupkyní vedoucí projektu Ivonne Burghardt, které za to patří velké poděkování. Srdečné díky bych chtěla vyjádřit také řediteli Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Praze Janu Maříkovi a Kryštofu Dernerovi jako zástupci vedoucího českého týmu „Archiv-Net“ za opět vynikající, intenzivní a úspěšnou spolupráci. Děkuji samozřejmě také všem českým i německým autorům a autorkám, díky jejichž příspěvkům mohla tato publikace vůbec vzniknout. Christophu Lobingerovi, Kryštofu Dernerovi a Martině Wegner patří další upřímné poděkování za redakční zpracování autorských rukopisů, Markétě Ederové a Kryštofu Dernerovi za precizní překlad českých resp. německých textů a Grit Neubauer za administraci publikace. Srdečně děkuji Susanne Kubenz za opět velmi pečlivé redakční zpracování rukopisu a přípravu publikace do tisku. Zvláštní poděkování si zaslouží zemská archeoložka Regina Smolnik za vydání publikace i velkou podporu projektu „Archiv-Net“.

Drážďany, únor 2020

Christiane Hemker, vedoucí projektu